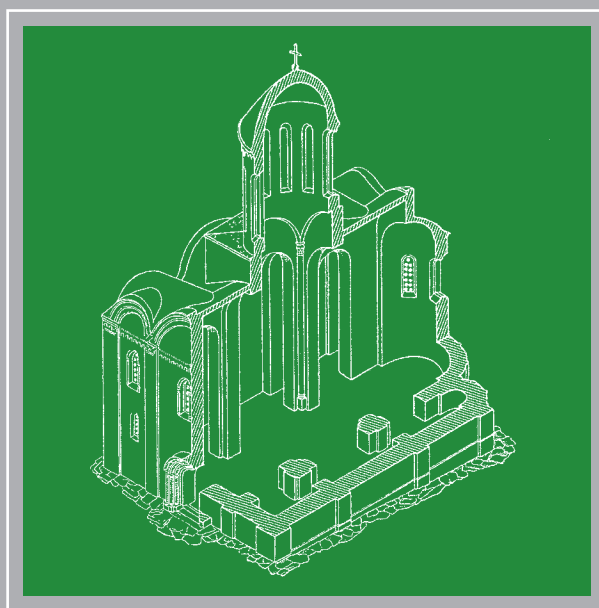


Dominik Chudzik

---



CHRZEŚCIJAŃSKA  
ARCHITEKTURA SAKRALNA  
RUSI HALICKIEJ I WOŁYŃSKIEJ

(do końca panowania Daniela Romanowicza)

Rzeszów 2014

CHRZEŚCIJAŃSKA ARCHITEKTURA SAKRALNA  
RUSI HALICKIEJ I WOŁYŃSKIEJ  
(DO KOŃCA PANOWANIA DANIELA ROMANOWICZA)

COLLECTIO ARCHAEOLOGICA RESSOVIENSIS  
TOMUS XXVII

COLLEGIUM EDITORUM  
Sylwester Czopek, Michał Parczewski,  
Andrzej Pelisiak, Zbigniew Pianowski, Andrzej Rozwałka,  
Aleksander Sytnyk, Marcin Wołoszyn

Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego  
Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego

Dominik Chudzik

**Chrześcijańska architektura sakralna  
Rusi Halickiej i Wołyńskiej  
(do końca panowania Daniela Romanowicza)**

Rzeszów 2014

Recenzent  
Dr hab. Michał Proksa, prof. PRz

Redaktorzy tomu  
Dr hab. Zbigniew Pianowski, prof. UR  
Dr hab. Andrzej Rozwałka, prof. UR

Redakcja techniczna  
MITEL

Korekta  
Redakcja, autor

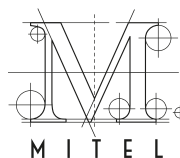
Tłumaczenia  
Iwona Kempa – język angielski  
Josip Kobaľ – język ukraiński

Ilustracja na okładce:  
Jeden z wariantów graficznej rekonstrukcji cerkwi kamiennej w Vasylivie  
zapropozowany przez G. N. Logvina, 1961

© Copyright by Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego

© Copyright by Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego

© Copyright by Mitel



ISBN 978-83-7667-170-3

Wydawca

MITEL  
35-210 Rzeszów, ul. Baczyńskiego 9  
tel./faks 17 250 26 52  
e-mail: mitel@mitel.com.pl  
www.mitel.com.pl

## SPIS TREŚCI

1. Wstęp.....	9
2. Historia i stan badań nad zabytkami architektury sakralnej Rusi Halickiej i Wołyńskiej .....	11
3. Katalog zabytków.....	23
3.1. Architektura murowana.....	23
3.1.1. Chełm (miasto na prawach powiatu). Kulminacja Wzgórza Katedralnego (tzw. Wysoka Górka). Cerkiew św. Jana Złotoustego .....	23
3.1.2. Dorohobuż Wołyński (rejon hoszczański, obwód rówieński). Cerkiew Zaśnięcia Przenajświętszej Bogurodzicy .....	27
3.1.3. Dźwinogród (rejon pustomycki, obwód lwowski). Cerkiew kamienna (pod wezwaniem Przenajświętszej Bogurodzicy?) .....	27
3.1.4. Fedorivka (rejon włodzimierski, obwód wołyński). Uroczysko <i>Staraja Kafedra</i> . Młodsza cerkiew św. Teodora .....	31
3.1.5. Fedorivka (rejon włodzimierski, obwód wołyński). Uroczysko <i>Staraja Kafedra</i> . Starsza, niedokończona świątynia .....	33
3.1.6. Halicz wczesnośredniowieczny. Hrobys'ka (rejon halicki, obwód iwanofrankowski). Uroczysko <i>Cvyntarys'ka</i> . Cerkiew kamienna .....	34
3.1.7. Halicz wczesnośredniowieczny. Na zachód od wsi Załukwa (rejon halicki, obwód iwanofrankowski). Obrzeża uroczyska <i>Kyrylivka</i> pod lasem <i>Dąbrowa (Dibrova)</i> na prawym brzegu Łomnicy. Cerkiew monastyczna św. św. Cyryla i Metodego lub św. Cyryla Aleksandryjskiego .....	36
3.1.8. Halicz wczesnośredniowieczny. Pole między wsiami Załukwa i Ševčenkove (rejon halicki, obwód iwanofrankowski). Uroczysko <i>Karpiv Gaj</i> , 400 m na wschód od rzeki Łomnicy. Budowla poligonalna interpretowana jako tetrakonchos (tzw. <i>poligon</i> ) .....	39
3.1.9. Halicz wczesnośredniowieczny. Kryłos (rejon halicki, obwód iwanofrankowski). Sobór Zaśnięcia Przenajświętszej Bogurodzicy .....	43
3.1.10. Halicz wczesnośredniowieczny. Kryłos (rejon halicki, obwód iwanofrankowski). Uroczysko <i>Carynka</i> . Fundamenty kamiennej cerkwi .....	54
3.1.11. Halicz wczesnośredniowieczny. Kryłos (rejon halicki, obwód iwanofrankowski). Uroczysko <i>Cerkvys'ka</i> na lewym brzegu Łukwy w pobliżu przysiółka Četverky. Kamienna cerkiew lub kościół pod wezwaniem Zwiastowania Bogurodzicy .....	55
3.1.12. Halicz wczesnośredniowieczny. Kryłos (rejon halicki, obwód iwanofrankowski). Uroczysko <i>Prokaliev Sad</i> . Cerkiew monastyczna pod wezwaniem św. Proroka Eliasza .....	58
3.1.13. Halicz wczesnośredniowieczny. Ševčenkove (rejon halicki, obwód iwanofrankowski). Cerkiew św. Pantelejmona .....	63

3.1.14.	Halicz wczesnośredniowieczny. Ševčenkove (rejon halicki, obwód iwanofrankowski). Uroczysko <i>Karpycja</i> (pole <i>Jezowie</i> ). Cerkiew Chrystusa Zbawiciela (Przemienienia Pańskiego?) . . . . .	70
3.1.15.	Łuck (rejon <i>loco</i> , obwód wołyński). Dziedziniec. Sobór św. Jana Ewangelisty . . . . .	78
3.1.16.	Pobereżżja (rejon tyśmienicki, obwód iwanofrankowski). Uroczysko <i>Murovanka</i> (okolice wczesnośredniowiecznego Halicza). Tetrakonchos . . . . .	81
3.1.17.	Przemysł (miasto na prawach powiatu). Cerkiew św. Jana Chrzciciela . . . . .	83
3.1.18.	Przemysł (miasto na prawach powiatu). Rotunda św. Mikołaja . . . . .	87
3.1.19.	Stołpie (gmina Chełm, powiat chełmski). Licowana cegłą kaplica na najwyższej kondygnacji kamiennej wieży . . . . .	90
3.1.20.	Vasyliv (rejon zastawniański, obwód czerniowiecki). W pobliżu uroczyska <i>Chom</i> . Cerkiew kamienna . . . . .	98
3.1.21.	Włodzimierz Wołyński (rejon włodzimierski, obwód wołyński). Sobór Zaśnięcia Przenajświętszej Bogurodzicy . . . . .	102
3.1.22.	Włodzimierz Wołyński (rejon włodzimierski, obwód wołyński). Uroczysko <i>Michajlovščina</i> położone na prawym brzegu rzeki Ług. Cerkiew św. Michała . . . . .	104
3.1.23.	Włodzimierz Wołyński (rejon włodzimierski, obwód wołyński). W pobliżu istniejącej do dziś cerkwi św. Bazylego Wielkiego. Cerkiew ceglana . . . . .	105
3.2.	Architektura drewniana . . . . .	106
3.2.1.	Bukivna (rejon tłumacki, obwód iwanofrankowski). Uroczysko Horodyšče. Cerkiew drewniana . . . . .	106
3.2.2.	Dawidgródek (rejon stoliński, obwód brzeski). Góra Zamkowa. Cerkiew drewniana . . .	106
3.2.3.	Dźwinogród (rejon pustomycki, obwód lwowski). Dziedziniec wczesnośredniowiecznego zespołu grodowego. Cerkiew drewniana . . . . .	109
3.2.4.	Dźwinogród (rejon pustomycki, obwód lwowski). Uroczysko <i>Piatnycke na Belke</i> (podgrodzie wczesnośredniowiecznego Dźwinogrodu). Drewniana cerkiew św. Paraskewy Piatnicy . . . . .	110
3.2.5.	Halicz wczesnośredniowieczny. Kryłos (rejon halicki, obwód iwanofrankowski). Uroczysko <i>Carynka</i> . Cerkiew drewniana (pod wezwaniem św. Jana?) . . . . .	113
3.2.6.	Halicz wczesnośredniowieczny. Kryłos (rejon halicki, obwód iwanofrankowski). Uroczysko <i>Cerkvys'ka</i> na lewym brzegu Łukwy, w pobliżu przysiółka Četverky Czeterki. Drewniana świątynia pod wezwaniem Zwiastowania Bogurodzicy . . . . .	114
3.2.7.	Halicz wczesnośredniowieczny. Kryłos (rejon halicki, obwód iwanofrankowski). Uroczysko <i>Voskresens'ke</i> . Cerkiew drewniana pod wezwaniem Zmartwychwstania Pańskiego .	114
3.2.8.	Martynivka (przysiółek) w pobliżu Vikna (rejon zastawniański, obwód czerniowiecki). Cerkiew drewniana . . . . .	117
3.2.9.	Oleškiv (rejon śniatyński, obwód iwanofrankowski). Grodzisko <i>Zamčyšče</i> . Cerkiew drewniana . . . . .	118
3.2.10.	Pitryč (rejon tyśmienicki, obwód iwanofrankowski). Uroczysko <i>Gora-Monastyr</i> (okolice wczesnośredniowiecznego Halicza). Cerkiew drewniana . . . . .	123
3.2.11.	Sokolec' (rejon dunajowiecki, obwód chmielnicki). Uroczysko <i>Batareja</i> . Cerkiew drewniana . . . . .	124
3.2.12.	Trepcza (gmina Sanok w powiecie sanockim). Grodzisko <i>Horodyszczce</i> . Młodsza cerkiew drewniana . . . . .	125
3.2.13.	Trepcza (gmina Sanok, powiat sanocki). Grodzisko <i>Horodyszczce</i> . Starsza cerkiew drewniana . . . . .	125
3.2.14.	Vasyliv (rejon zastawniański, obwód czerniowiecki). Grodzisko <i>Zamčyšče</i> . Cerkiew drewniana . . . . .	130

3.2.15.	Vasyliv (rejon zastawniański, obwód czerniowiecki). Uroczysko <i>Chom</i> . Cerkiew drewniana .....	131
3.2.16.	Włodzimierz Wołyński (rejon włodzimierski, obwód wołyński). Uroczysko <i>Onufrievščina</i> położone na lewym brzegu rzeki Ług. Drewniana cerkiew św. Onufrego .....	132
3.3.	Świątynie znane jedynie ze źródeł pisanych .....	132
3.3.1.	Bielsk Podlaski (gmina i powiat <i>loco</i> ). Cerkiew .....	132
3.3.2.	Chełm (miasto na prawach powiatu). Cerkiew św. św. Kosmy i Damiana .....	132
3.3.3.	Chełm (miasto na prawach powiatu). Cerkiew św. Trójcy .....	132
3.3.4.	Chełm (miasto na prawach powiatu). Sobór (Narodzenia?) Przenajświętszej Bogurodzicy .....	133
3.3.5.	Drohiczyn (gmina <i>loco</i> , powiat siemiatycki). Cerkiew Świętej Bogurodzicy .....	134
3.3.6.	Hrubieszów (gmina i powiat <i>loco</i> ). Cerkiew św. Mikołaja (?) .....	134
3.3.7.	Mielnik (gmina <i>loco</i> , powiat siemiatycki). Cerkiew Przenajświętszej Bogurodzicy .....	134
3.3.8.	Uhrusk latopisowy. Nowouhrużke (rejon lubomelski, obwód wołyński). Sobór .....	134
3.3.9.	Włodzimierz Wołyński (rejon włodzimierski, obwód wołyński). Cerkiew św. Dymitra .....	135
3.3.10.	Włodzimierz Wołyński (?) (rejon włodzimierski, obwód wołyński). Cerkiew św. Mikołaja (?) .....	135
4.	Architektura sakralna Rusi Halickiej i Wołyńskiej do końca panowania Daniela Romanowicza. Analiza zagadnienia .....	137
4.1.	Rozwój architektury murowanej .....	137
4.1.1.	Rozprzestrzenienie i rozwój terytorialny sakralnej architektury murowanej na obszarze Rusi Halickiej i Wołyńskiej .....	137
4.1.2.	Plan i bryła świątyń kamiennych .....	137
4.1.3.	Materiały i techniki budowlane oraz formy dekoracji architektonicznej, stosowane w sakralnym budownictwie kamiennym Rusi Halickiej i Wołyńskiej .....	162
4.1.4.	Geneza i rozwój architektury kamiennej Rusi Halickiej i Wołynia w pierwszej ćwierci XII – drugiej tercji XIII w. Próba podsumowania .....	201
4.1.5.	Układ przestrzenny świątyń ceglanych .....	204
4.1.6.	Materiały, techniki budowlane i formy dekoracji architektonicznej stosowane w ceglany budownictwie sakralnym Rusi Wołyńskiej .....	213
4.1.7.	Geneza i rozwój architektury ceglanej Rusi Wołyńskiej od połowy XII do początku drugiej połowy XIII w. Podsumowanie .....	217
4.2.	Wczesnośredniowieczna, sakralna architektura drewniana Rusi Halickiej i Wołyńskiej – część analityczna .....	218
4.2.1.	Rozmieszczenie geograficzne zabytków drewnianej architektury sakralnej południowo-zachodnich ziem ruskich .....	218
4.2.2.	Forma świątyń i zastosowane techniki budowlane .....	218
4.2.3.	Geneza architektury drewnianej Rusi Halickiej i Wołyńskiej oraz analiza zagadnienia w kontekście źródeł archeologicznych i materiałów etnograficznych .....	222
4.2.4.	Wczesnośredniowieczna, sakralna architektura drewniana Rusi Halickiej i Wołyńskiej. Podsumowanie .....	237
4.3.	Posadzki, podłogi, wystrój i wyposażenie cerkwi, pokrycia dachowe .....	237
5.	Podsumowanie .....	253
	Summary .....	255
	Резюме .....	257
	Bibliografia .....	261
	Spis rycin .....	269
	Spis map .....	283





## 1. WSTĘP

Chrześcijańska architektura sakralna stanowi jeden z najciekawszych i najbardziej atrakcyjnych pod względem badawczym elementów kultury materialnej Rusi Kijowskiej. Jest ona zarówno odzwierciedleniem rozmaitych procesów polityczno-historycznych, zachodzących na terenie państwa Rurykowiczów, jak i oddziaływań kulturotwórczych, docierających na jego teren głównie z obszaru Cesarstwa Bizantyńskiego. To właśnie temu ośrodkowi cywilizacyjnemu ostatecznie podporządkował Ruś Kijowską książę Włodzimierz Wielki, który w 988 r. przyjął chrzest z rąk Bizantyńczyków, a następnie poślubił Annę Porfirogenetkę – siostrę panującego wówczas w Konstantynopolu cesarza Bazylego II Macedońskiego (B. Rybakow 1983, s. 47; M. Salamon 2005, s. 511). W ten oto sposób ziemie ruskie znalazły się w strefie wpływów cywilizacji wschodniochrześcijańskiej. Nic więc dziwnego, że na kształt budownictwa sakralnego Rusi Kijowskiej kluczowy wpływ miała architektura bizantyńska.

Początkowo, od schyłku X do końca XI w., cerkwie murowane wznoszone były na Rusi niemal wyłącznie w stołecznym Kijowie, a przy ich budowie pracowali rzemieślnicy przybyli nad Dniepr z terenu Bizancjum, głównie z Konstantynopola. W najważniejszym z ruskich grodów powstają wówczas tak znamienite budowle, jak cerkiew Bogurodzicy, zwana Dziesięcinną (lata 989–996), sobór Mądrości Bożej, Złota Brama i wieńcząca ją cerkiew Zwiastowania (lata trzydzieste XI w.). Ponadto w czwartej dekadzie XI w. konstantynopolitańscy budowniczowie wzniesli czernihowski sobór Przemienienia Pańskiego, a około połowy tego stulecia rzemieślnicy, przybyli zapewne z Kijowa, wybudowali katedry pod wezwaniem Mądrości Bożej (zwane potocznie „sofijskimi”) w Nowogrodzie Wielkim i Połocku. Poza tymi trzema świątyniami do końca XI w. budownictwo monumentalne na Rusi rozwijało się wyłącznie w ośrodku kijowskim.

Dopiero pod koniec lat osiemdziesiątych XI stulecia w Perejasławiu Chmielnickim uformowała się druga, niezależna od kijowskiej, szkoła architektoniczna. Procesy decentralizacyjne w państwie Rurykowiczów, widoczne już w drugiej połowie XI w. i nasilające się w ciągu kolejnego stulecia, doprowadziły ostatecznie do silnego rozdrobnienia feudalnego Rusi Kijowskiej i gwałtownego rozkwitu mniej istotnych przedtem ośrodków osadniczych. Zjawisko to miało ogromny wpływ na rozwój ruskiej architektury monumentalnej, gdyż w każdym z nowo powstałych księstw szybko zaczęły pojawiać się odrębne strzechy budowlane, działające już nie tylko na zlecenie książąt i Cerkwi, lecz także miejscowych możnowładców, a nawet zamownych grup rzemieślników oraz kupców. Tendencje te doprowadziły ostatecznie do silnego zróżnicowania regionalnego architektury ruskiej, która coraz bardziej oddalała się od swojego bizantyńskiego pierwowzoru (П. А. Паннопоп 1985, s. 155–162; 1986, s. 15–50).

W ciągu XII w. lokalne szkoły architektoniczne pojawiły się również na terenie Rusi Halickiej i Wołyńskiej. To właśnie ich problematyce poświęcona będzie niniejsza praca. Jej celem jest próba monograficznego ujęcia dotychczasowego stanu badań nad rozwojem architektury sakralnej Rusi Halickiej i Wołyńskiej, w okresie od pojawienia się na danym obszarze pierwszych, potwierdzonych archeologicznie, chrześcijańskich świątyń obrządku wschodniego (schyłek XI w. lub początek XII w.), do końca panowania w Księstwie Halicko-Wołyńskim Daniela Romanowicza (1264 r.).

Układ pracy jest następujący. Po krótkim wprowadzeniu do problematyki badawczej i zarysowaniu celu, zakresu oraz struktury niniejszego opracowania (1.) zostaną omówione historia i stan badań nad zabytkami architektury sakralnej Rusi Halickiej i Wołyńskiej, przedstawione na podstawie dotyczącej ich literatury

(2.). Następnie umieszczono uporządkowaną alfabetycznie część katalogową, zawierającą szczegółowe opisy omawianych świątyń (3.). Została ona podzielona na trzy podrozdziały, dotyczące kolejno zabytków architektury murowanej (3.1.), drewnianej (3.2.) i obiektów znanych jedynie ze źródeł pisanych (3.3.). W opisach świątyń znajdziemy dotyczące ich przekazy pisane, historię badań nad konkretnymi obiektami, charakterystykę zachowanych pozostałości architektonicznych, dane na temat znalezisk ruchomych, odkrytych przy ich relikwach, hipotezy związane z rekonstrukcją bryły omawianych budowli, a także ich datowanie. W niektórych przypadkach zawarte zostały również informacje odnoszące się do problematyki wezwań omawianych świątyń i obecności w ich otoczeniu obiektów rezydencjonalnych oraz stanowisk sepulkralnych (pochówki wewnątrz budowli, a także cmentarzyska przycerkiewne lub przykościelne).

W następnej kolejności, po katalogu zabytków, umieszczono część analityczno-syntetyczną (4.). Jej głównym założeniem jest nie tylko charakterystyka poszczególnych zagadnień, związanych z układem przestrzennym i substancją zabytkową omawianych obiektów (plany, konstrukcja ścian, sposoby fundamentowania, wykorzystane techniki i materiały budowlane), lecz również przedstawienie kolejnych etapów rozwoju szkół architektonicznych, działających na terenie południowo-zachodniej Rusi. Pierwsza część rozdziału czwartego (4.) została poświęcona architekturze murowanej (4.1.). Na początku scharakteryzowano rozmieszczenie geograficzne zabytków budownictwa kamiennego i ceglanego (4.1.1.). Następnie podjęto tematykę układu przestrzennego świątyń kamiennych (4.1.2.), a także zastosowanych przy ich budowie materiałów, technik i form dekoracji architektonicznej (4.1.3.), wraz

z analizą porównawczą danych zagadnień na tle architektury ruskiej bizantyńskiej oraz romańskiej. Paragraf 4.1.4. stanowi krótkie, syntetyczne podsumowanie, dotyczące rozwoju sakralnego budownictwa kamiennego na terenie Rusi Halickiej i Wołyńskiej w danym okresie. W analogicznym układzie omówiono problematykę architektury ceglanej. W paragrafach 4.1.5. i 4.1.6. przedstawiono kolejno ustalenia na temat układu przestrzennego tych zabytków oraz zastosowanych przy ich wznoszeniu technik, a także materiałów budowlanych. Zawarto tam ponadto analizę porównawczą omawianych zagadnień, w kontekście budownictwa rusko-bizantyńskiego i środkowoeuropejskiego. Następnie umieszczono krótkie podsumowanie, dotyczące genezy i rozwoju architektury ceglanej (4.1.7.). Kolejną część rozdziału czwartego (4.) poświęcono analizie drewnianego budownictwa cerkiewnego Rusi Halickiej i Wołyńskiej (4.2.). Zawiera ona paragrafy dotyczące rozmieszczenia geograficznego omawianych zabytków (4.2.1.), formy świątyń i użytych przy ich wznoszeniu technik budowlanych (4.2.2.), genezy danego aspektu kultury materialnej południowo-zachodniej Rusi, rozpatrywanej w kontekście źródeł archeologicznych oraz materiałów etnograficznych (4.2.3.), a także krótkie podsumowanie (4.2.4.). Podrozdział 4.3. dotyczy posadzek, podłóg, wystroju, wyposażenia oraz pokrycia dachowego budowli sakralnych południowo-zachodniej Rusi. Z analizy wyłączono natomiast zasygnalizowane w części katalogowej obiekty sepulkralne i rezydencjonalne, które odkryto w otoczeniu omawianych świątyń, gdyż związana z nimi tematyka wykracza poza zakres niniejszego opracowania.

Cały wywód został zakończony krótkim podsumowaniem (5.). Praca zawiera również ryciny, mapy i spisy (literatury, rycin, map).